

¹ Tekst Ruud Metselaar – www.comomeerinfo.nl

Hekserij en heksenvervolging in Noord-Italië

1. Inleiding

Ons huidige beeld van een heks als een (oude) vrouw die op een bezemsteel naar nachtelijke bijeenkomsten vliegt en boze daden verricht, dateert uit de late middeleeuwen. Als we ons afvragen waar dit vandaan komt dan komen we echter uit bij de Grieken en Romeinen waar hekserij staat voor het uitoefenen of aanroepen van bovennatuurlijke krachten teneinde mensen of gebeurtenissen te beïnvloeden of controleren. Uit de klassieke oudheid kennen we vele beschrijvingen van vrouwen die gebruik maken van schadelijke magie.

In hoofdstuk 2 ga ik nader in op de hekserij in deze oude beschavingen, in hoofdstuk 3 zullen we zien hoe het christendom de Romeinse wereld binnenkwam en reageerde op de magie, ook zien we hoe het christendom de hekserij meer en meer in verband bracht met aanbidding van de duivel en hoe dit leidde tot de heksenvervolgingen in heel Europa. Hoofdstuk 4 beschrijft een bijzondere vorm van hekserij die, voor zover we weten, alleen voorkwam in Noord-Italië, hfst. 5 de heksenprocessen in het bisdom Como. Tenslotte beschrijft hfst. 6 de hekserij in de moderne tijd.

2. Heksen in Griekenland en het Romeinse rijk

In diverse klassieke verhalen vinden we beschrijvingen van vrouwen die schadelijke magie gebruiken. Bekend is het verhaal van Homerus (ca 800 v.C.) over Odysseus die op een eiland belandt waar Circe heerst. Door middel van een toverdrank verandert ze de bemanningsleden van Odysseus in varkens. Odysseus zelf ontkomt aan de betovering doordat hij van tevoren een anti-toverdrank heeft ingenomen.

Circe en haar geliefden, 1515, Dosso Dossi

In 330 v.C. schreef Euripides de tragedie van Medea die haar concurrente een gouden kroon schenkt die in brand vliegt als ze hem krijgt opgezet. Ze beschikt niet alleen over toverdranken maar ook over de kracht van het boze oog en ze gebruikt bezweringen tegen haar vijanden. Nu zijn dit slechts mythes, maar in het dagelijks

¹ Verzoeken om toezending per email aan: rmetselaar@on.nl

leven waren bovennatuurlijke krachten ook altijd aanwezig. Er waren magiërs die zieken behandelden met magische geneesmiddelen en ook waren er astrologen en geestenbezweerders actief. De staat keurde deze handelingen af omdat het domein van het bovennatuurlijke bij uitstek gezien werd als het domein van de staatsgodsdienst. Er konden immers makkelijk conflicten ontstaan tussen de magie en de officieel goedgekeurde godsdienstgebruiken. Dit leidde bijvoorbeeld in de jaren 180-179 v.C. en 184-183 v.C. tot een ware vervolging. Volgens Livius werden er 2000-3000 mensen geëxecuteerd wegens het gebruik van *veneficia*, magie die bedoeld was om letsel of schade toe te brengen of zelfs te doden.

Poppetje gemaakt voor erotische magie

Spiegel met de afbeelding van een leverschouwer

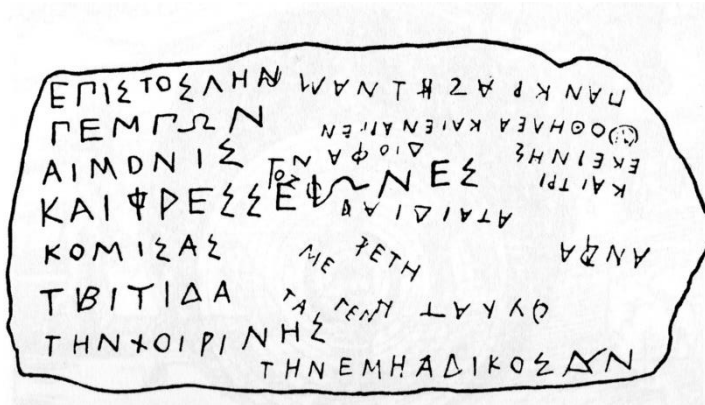
Magiebeoefenaars beweerden ook dat ze liefde of seksuele passie konden sturen, lichamelijke klachten genezen, de toekomst voorspellen, oogsten konden doen mislukken en het weer beheersen. Hiertoe gebruikten ze liefdesspreuken vaak in combinatie met poppetjes waarin naalden werden gestoken. Ook gebruikten ze wel *pharmaka* d.w.z. drankjes die wortels, kruiden of bast bevatten. Tegen ziektes werden vaak bezwerings uitgesproken of werden speciaal vervaardigde amuletten gedragen. Het meest gevreesd was het *boze oog* dat zijn oorsprong vond in afgunst of haat. Ook hiertegen kon men speciale amuletten dragen, zoals de *fascina*, beeldjes in fallusvorm.

Bij de waarzeggerij onderscheidde men een officiële en een niet-officiële vorm. De staatscultus erkende orakels zoals in Delphi, waarbij een godheid sprak via een priesteres. Ook gebruikte de staat *augurs* (de door de Romeinen van de Etrusken overgenomen *haruspices*) die de toekomst voorspelden uit de lever van een geofferd dier, uit de bliksem of uit de vlucht van vogels.

De niet-officiële waarzeggerij kende ook orakelpriesteressen, die *engastrimythoi* (buikspreekers) werden genoemd. Deze raakten bezeten door een niet-menselijke geest die via hen sprak. Dit oproepen van geesten kon ook dienen om voorouders te benaderen. Dodenbezweerders brachten offers aan de geesten in het hiernamaals. Zo probeerde keizer Nero, de moedermoordenaar, met behulp van magiërs de geesten van zijn moeder op te roepen om haar te overreden niet meer zo boos op hem te zijn.

Het meest gevreesd was de *maleficia*, schadelijke magie gericht tegen mensen, dieren of bezittingen en die kon zorgen voor ziekte, armoede of zelfs de dood. Het vroegste Romeinse wetboek, de Twaalf Tafelen uit 450 v.C. bevat al wetgeving tegen het uitspreken van kwaadaardige betoveringen. Het gebruik van *maleficia*, waaronder ook *pharmaka* die verwerkt konden zijn in een drank of zalf, komen we tot in de middeleeuwen tegen.

In officiële kringen was men bang dat deze magie doeltreffend zou kunnen zijn en mensen die dit soort magie uitoefenden kregen de naam *striges* (enkelvoud *strix*, waarvan het Italiaanse *strega* voor heks). Zo'n *strix* was in de folklore een oude vrouw die haar gedaante op magische wijze kon veranderen, 's nachts op kleine kinderen en baby's joeg om hun vlees te eten en hun bloed te drinken.

Een *defixio* of vervloekingstablet. Hierin staat gegraveerd welke rampspoed men het slachtoffer toewenste.

Men ging er van uit dat de magiërs een samenwerking hadden met godheden of semi-goden. Hiertoe gebruikten ze een tussenpersoon, de niet-menselijke *daimones* (waarvan

ons woord demon is afgeleid). Plato beschrijft de *daimones* als bemiddelaars tussen goden en mensen. Sommige *daimones* waren goed, andere slecht. We kunnen ze zien als voorlopers van de boze geesten aan wie in de middeleeuwen de kracht van heksen werd toegeschreven.

Ook het idee van de heksensabbats kan teruggevoerd worden op oude Griekse en Romeinse feesten ter ere van Dionysos/Bacchus, bekend als de Bacchanalia. Dionysos werd vertegenwoordigd door een gehoornde geit als symbool van vruchtbaarheid. Zijn vereerders kwamen 's nachts bij elkaar op afgelegen plekken in de natuur. Daar hielden ze uitbundige drankorgieën met door mannelijke priesters geleide vrouwen. Deze feesten werden in de Romeinse tijd geassocieerd met extatisch dansen, wijndrinken en seksuele uitpattingen en zouden in 186 v.C. door de Romeinse Senaat verboden worden.

Heksenkring, Francisco de Goya, 1822

3. Heksen en het christendom

Toen het christendom steeds meer invloed kreeg in de Romeinse wereld kwamen er twee problemen naar voren. Ten eerste de afwijkingen van de orthodoxe geloofsleer die er vooral

over gingen wie Jezus nu precies was en welke zijn verhouding was tot God de Vader. Het tweede probleem was dat magiërs beweerden dat ze bovennatuurlijke krachten konden aanwenden en omdat niet-christenen hoorden dat Jezus wonderbaarlijke genezingen en duivelsbezwingingen uitvoerde, beweerden ze dat Jezus zelf een magiër was. Bovendien bood de Kerk aan bekeerlingen rituelen zoals het doopsel en de eucharistie, die bedoeld waren om boze geesten te verjagen en brood en wijn in het lichaam en bloed van de nieuwe god te veranderen. Hierdoor konden christelijke missionarissen weliswaar makkelijk aan niet-christenen vertellen dat wonderen plaats konden vinden en daarmee de opstanding van Christus, maar tegelijkertijd werd het moeilijker uit te leggen waarom deze wonderen wél echt waren en die van niet-christelijke magiërs niet.

De heilige Petrus waarschuwde niet-christenen dat, als ze niet luisterden naar de boodschap van Christus ze door daimones bezeten zouden raken die hen daarna voor boze doeleinden zouden gebruiken. We zien dus dat de daimones nu als boze geesten werden voorgesteld, hetgeen eerder niet zo was. Dit werd uitgewerkt door de theoloog Dionysus de Areopagiet in een hiërarchie van de hemel en de hel, waarbij daimones met de verdoemde zielen in de tweede categorie vielen. Omdat er hiermee een verband gelegd kon worden tussen mensen en daimones werden magische handelingen al gauw uitgelegd als effecten van een duivelse verbintenis. Bovendien werd het de gewoonte om boze geesten de schuld te geven van alle tegenspoed. Ziekten, ongelukken, alle vormen van tegenspoed die mensen of hun vee ondervonden, ongunstig weer, storm op zee, onverwachte sterfgevallen – alles kon worden toegeschreven aan de kwaadaardigheid van boze geesten en hun assistenten: magiërs en heksen.

Als iemand door een boze geest bezeten was, kon de demon geëxcorceerd of uitgedreven worden. Na de reformatie probeerden zowel katholieken als protestanten hiermee te bewijzen dat zij het qua religie bij het juiste eind hadden.

Ook de genezende magie werd door de christelijke kerk overgenomen. Zo werden amuletten gekerstend en reisden zieken naar het graf van een heilige die bekend stond door het genezen van zieken. De afbeelding van een heilige werd wel mee naar huis genomen als bezweringsamulet. Omdat afgunst en jaloezie als een ziekte beschouwd konden worden kon ook het boze oog met amuletten bestreden worden.

De oude gewoonten waren echter niet makkelijk uit te roeien. Zo verscheen in de 6^e eeuw het *Lex Romana Raetica Curiensis* waarin werd bepaald dat ‘beoefenaars van schadelijke magie, tovenaars, zij die stormen zenden en zij die mensen in verwarring brengen door geesten op te roepen; gestraft moesten worden met alle beschikbare straffen. Zij die offers brengen aan boze geesten of hen met bezweringsformules oproepen, moeten geëxecuteerd worden’. In het *Edictum Longobardum* uit de 7^e eeuw wordt wet nogmaals onderschreven. Dat het christendom in ieder geval in Noord-Italië maar langzaam doordrong wordt ook duidelijk uit de ban op heidense gebruiken die Liutprand, Koning van Lombardije, in 724 uitsprak. De koning kondigde strenge maatregelen aan omdat hij bang was dat het volk in opstand zou komen tegen zijn besluiten.

Het is duidelijk dat de verwevenheid van voorchristelijke en christelijke gebruiken tot ver in de middeleeuwen gebruikelijk bleef. Veel priesters beoefenden zelf de magie of gebruikten magiebeoefenaars. Het probleem van priester-magiërs werd in vele concilies aan de orde gesteld. Zelfs pausen konden beschuldigd worden van magiebeoefening. Zo werd in 1080, tijdens het concilie van Brixen paus Gregorius VII beschuldigd van heiligschennis en ketterij en het openlijk gebruik van waarzeggerij.

Magiërs, waarzeggers, heksen en andere beoefenaars van occulte wetenschappen waren een geaccepteerd onderdeel van de maatschappij. Anders lag dit bij ketterij. De Kerk streed vanaf het begin tegen afwijkingen van de rechtzinnige geloofsleer maar de grens met de magie was niet scherp afgebakend. Zo werden kerkelijke gebeden om het weer te beïnvloeden

goedgekeurd, maar niet-christelijke gebeden en rituelen met hetzelfde doel niet. In praktijk kon het gebeuren dat gezagsdragers van de Kerk hun eigen geboden negeerden. Toch leidde dit zelden tot vervolging. De Kerk probeerde geestelijke behandelingen op te leggen ter bestrijding van geestelijke ziektes. Zo schreef in 1320 de inquisiteur Bernardo Gui een standaardafzwering voor iedereen die actief deelnam aan magische handelingen.

Heksensabbat met de duivel uitgebeeld als een geitenbok. Francesco de Goya, 1797.

Langzaam echter begon de officiële visie op magie steeds meer te lijken op die op ketterij en werd hekserij meer en meer in verband gebracht met duivelaanbidding. In 1216 werd de Dominicaanse orde opgericht om ketterij te bestrijden en deze werd in 1326 gemachtigd om heksen te vervolgen en vanaf de 15e eeuw begonnen de grote heksenprocessen. Volgens de Enciclopedia Italiana werden er in heel Europa tussen 1575 en 1700 meer dan één miljoen personen vervolgd; andere bronnen spreken zelfs over twee miljoen. Italië behoorde niet tot de landen met de heftigste vervolgingen maar binnen Italië vonden de meeste vervolgingen plaats in het noorden, in het bijzonder in het bisdom Como. Voordat ik de heksenprocessen in dit gebied nader

beschrijf, ga ik eerst in op een bijzondere vorm van hekserij in Noord-Italië en met name het gebied rond Venetië.

4. De benandanti

De Italiaan Carlo Ginzburg bestudeerde meer dan 850 procesverslagen over heksen die zich *benandanti* noemden (letterlijk ‘Zij die goed gaan’) en die beweerden dat ze “op de quatertemperdagen (de wisseling van de seizoenen) er ’s nachts op uit gingen om te vechten voor het graan tegen heksen en heksenmeesters”. In de periode 1575-1650 werden er in het gebied van Friuli bijzondere krachten toegeschreven aan mensen die met de helm geboren waren. Zo werden zij door de bevolking geraadpleegd als er ziekte in de familie was en werd er verteld dat ze met de doden konden spreken. Tot zover waren het dus magiërs zoals we die in de voorgaande paragrafen beschreven. Echter beweerden ze zelf dat ze er in nachtelijke bijeenkomsten op uitgingen om te vechten tegen heksen. Typerend is het verhaal van Paolo Gasparutto. In maart 1575 had de pastoor van een dorp bij Cividale gehoord dat deze Gasparutto behekste mensen kon genezen en er ’s nachts omging met heksen. Hij had de man ontboden en deze vertelde hem dat hij “op donderdagen van alle quatertemperdagen gedwongen werd om met heksenmeesters naar verscheidene velden te gaan, waar ze vochten, speelden en dieren bereden; en dat de vrouwen de mannen die venkeltakken in hun hand hadden sloegen met sorghumhalmen”. Ook zei hij dat “als de heksenmeesters er op uit gaan, ze kwaad doen en dat ze dan door de benandanti gevolgd moesten worden om hen te beletten huizen binnen te gaan”. Dit was het eerste van talloze verhalen van benandanti die beweerden tegenstanders te zijn van heksen en heksenmeesters, hun verderfelijke plannen te doorkruisen en slachtoffers van hun

hekserij te genezen; ook beweerden ze dat ze net als hun tegenstanders naar nachtelijke bijeenkomsten gingen waarover ze niet mochten spreken”.

In eerste instantie nam de inquisitie deze verhalen niet echt serieus omdat de benandanti zich opstelden als verdedigers van het geloof. Zo verklaart ene Modulo: “Als we vechten, vechten we de ene keer voor de tarwe en alle graansoorten, een andere keer voor het vee en soms voor de wijnen”. Ginzburg meent dat de nachtelijke bijeenkomsten vruchtbaarheidsriten waren, gericht op de belangrijkste gebeurtenissen van het boerenjaar, maar andere antropologen delen deze mening niet. Naarmate de tijd verstreek en de vervolging van afvalligen overal in Europa toenam, werden de aanklachten van de inquisiteurs feller en probeerden ze de benandanti te laten bekennen dat de nachtelijke bijeenkomsten, niets anders dan bijeenkomsten met de duivel waren. Met name de dubbelzinnigheid van deelname aan heksenbijeenkomsten leidt steeds meer tot achterdocht bij de rechters. In 1618 wordt ene Maria Panzona verhoord op verdenking met duivelse middelen zieken te genezen met kruidenthee en herhaalde bezweringen. Bij de verhoren zegt ze verschillende vrouwen in het dorp te kennen die heksen zijn en dat ze wel met ze meegaat naar een weiland in de buurt. Ze verklaart dat ze daar gebracht wordt door een dier: “Hanen en bokken, maar ik weet dat het duivels zijn”. Hiermee erkent ze dus dat de nachtelijke bijeenkomsten door de duivel worden voorgezeten. Bij verdere verhoren raakt ze buiten bewustzijn en blijkt ze een epileptische aanval te hebben. Veel van de ondervraagde benandanti verklaren dat ze niet lichamelijk aanwezig zijn bij de bijeenkomsten maar slechts met de geest. Dat wordt begrijpelijker als veel benandanti zeggen dat ze zich vóór de bijeenkomsten insmeren of zich laten insmeren met een olie of zalf. Op de zeer suggestieve vragen van de inquisiteurs begonnen de benandanti andere antwoorden te geven dan vroeger. Ze erkenden dat ze een pact met de duivel hadden gesloten. De straffen werden daardoor steeds zwaarder. Eens werd iemand een jaar gevangen gehouden, anderen werden naar de galeien gestuurd. Doodvonnissen zijn er niet uitgesproken, maar wel is er een geval van zelfmoord in de gevangenis opgetekend. Met het toegeven van de benandanti dat ze zich toch aan hekserij schuldig maakten, begon ook hun mythe te verdwijnen. Bij de laatste processen werd er nauwelijks nog over de oogst gesproken maar ging het altijd over de omgang met de duivel en de hekserij. Het laatste proces vond plaats in 1650.

We zien dat de oude opvatting van een heks als iemand die begaafd is met bovennatuurlijke gaven veranderde onder het christendom toen de theologie een visie op satan introduceerde. Hiermee kwam afvalligheid van God en verering van de Duivel centraal te staan.

Heks en Duivel te paard, 1493, Neurenberg Kronieken

5. Heksenprocessen rond het Comomeer

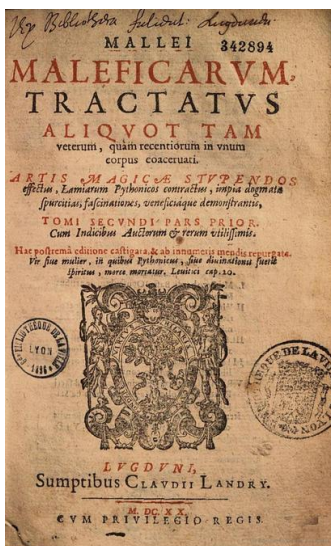
Het gebied in Italië waar de meeste heksen werden verbrand was niet Rome, waar nauwelijks een echte achtervolging plaats vond, maar het diocees Como en de Republiek Venetië. Helaas zijn er maar weinig van de verslagen van de heksenprocessen bewaard gebleven, maar de volgende getallen geven toch een indruk van de omvang van de vervolging. De inquisiteur, broeder Antonio da Casale bracht alleen al in 1416 driehonderd heksen voor het gerecht. In 1485 werden er in Como 41 heksen verbrand en in het diocees waren er ieder jaar meer dan 1000 processen. De inquisiteur had daartoe 10 vicarissen die er ruim honderd “roosterden”. De geschiedschrijver Cesare Cantù schrijft dat er van de ontelbaar vele heksen die in 1514 gevangen werden genomen 300 werden verbrand.

In het Valtellina, dat ook onder het bisdom Como viel, was het al niet veel beter maar begonnen de processen iets later. Dit kwam doordat er in het begin verzet was. In 1277 vestigden namelijk broeder Pagano en broeder Cristoforo een inquisitie-rechtbank in Sondrio met als belangrijk doel de tot het protestante geloof bekeerden die na vervolging elders toevlucht zochten in het Valtellina, te vervolgen. De Valtellinesi waren sterk gekant tegen deze rechtbank omdat ze bang waren dat het niet alleen om gevluchte ketters zou gaan maar dat ze zelf ook het slachtoffer zouden kunnen worden. Daarom organiseerden ze een expeditie onder leiding van kapitein Corado Venosta die broeder Pagano en twee notarissen arresteerde en ter dood bracht. Broeder Cristoforo werd gewond maar slaagde er in te ontsnappen.

In het aangrenzende Val Camonica, dat onder de Republiek Venetië viel, was het al niet beter: in 1505 werden er 7 vrouwen en één man verbrand, in 1510 bij een van de grootste processen in Italië 60 en in 1518 nog eens 50 vrouwen en mannen!

De reden dat we niet over preciezere getallen beschikken is dat de orde in 1700 door de Oostenrijkers werd opgeheven en de archieven verloren gingen. Slechts een klein aantal kwam in handen van de Grigioni, waar de processen niet meer door de inquisitie werden uitgevoerd maar door de wereldlijke rechtbanken.

In de loop van de 17^e eeuw nam de heksenvervolging af maar toch werden er alleen al in het Valfurva in de jaren 1672-1675 nog 35 heksen verbrand. In 1636 zond de paus twee Italiaanse kardinalen op inspectie die ontzet hun bevindingen rapporteerden. Daarop werden de heksenprocessen door de paus verboden.

Omslag van de *Malleus Maleficarum*, 1416, H. Kramer en J. Sprenger

Kijken we nu wat nader naar de situatie in het bisdom Como. In 1487 publiceerden Heinrich Kramer en Jacob Sprenger, twee Dominicaanse monniken, het boek *Malleus Maleficarum* (de Heksenhamer) een handboek voor de heksenjacht en de ondervraging. Tot die tijd was er geen model voor de procesvoering en zo kon de in 1416 in Como benoemde inquisiteur Casale zijn eigen gang gaan. De verdediging werd nauwelijks gehoord en de aanwijzing van de inquisiteur was dat iedere veroordeling moest leiden tot een straf die afschrikwekkend was voor iedereen. Casale stelde een stelsel van beloningen in voor iedereen die hem de naam

leverde van iemand die van hekserij werd verdacht. Vanaf het moment waarop men niet alleen mondeling maar ook per anonieme brief iemand kon aangeven, nam het aantal beschuldigten snel toe.

Broeder Bernardo Retegno afkomstig uit het gelijknamig gehucht bij Schignano in de Intelvi vallei, die in 1505 inquisiteur was in Como, was in dit gebied de grote theoreticus van de processen en hij schreef er een handboek over, de “Strigiis”, gedrukt door de Curie in Milaan in 1566 en vele malen herdrukt. In het boek beschrijft hij hoe men moest aantonen dat de heksen werkelijk ketters waren en hoe de inquisiteur zich moest gedragen. Juridisch gezien bestonden de processen uit twee delen, een kerkelijk en een wereldlijk deel. Het kerkelijk deel bestond uit het onderzoek naar het gedrag van de beklaagde en de vaststelling dat deze al of niet schuldig was, het wereldlijk tribunaal stelde daarna de straf vast en zorgde vervolgens voor de uitvoering ervan. Het begrip ontoerekeningsvatbaarheid, vrucht van de Verlichting, dat zo belangrijk is in de huidige rechtspraak, kende men in die tijd nog niet. Een extreem voorbeeld van de gedachtegang in die tijd is wel het volgende: In 1659 dagvaardden de Consuls van Chiavenna de rupsen die schade toebrachten aan de oogst en hingen ze de dagvaarding op aan alle bomen rond de betreffende akkers. Dit soort gedachtegang volgend hoeft het ons niet te verbazen dat zelfs in het begin van de 18^e eeuw, toen de heksenvervolg al afnam, niemand aan mogelijke gekte of zwakke geestesgesteldheid dacht bij de veroordelingen. De klassieke en overheersende uitspraak van zowel kerkelijke als burgerlijke rechtbanken tegen heksen, was verbranding. Hoewel berouw van de beklaagde theoretisch tot strafvermindering leidde, gebaseerd op de redding van de ziel van de beklaagde, werd pas tegen het eind van de 16^e eeuw af en toe de verbranding omgezet in de minder pijnlijke onthoofding. In de 16^e eeuw had niemand de moed twijfel uit te spreken over de waarde van de martelmethode op gevaar zelf van hekserij te worden beschuldigd. Het duurde tot 1701 eer ene Christian Thomasins twijfel durfde te uiten tegen de bekentenissen die waren verkregen door martelingen.

Heksen offeren een kind aan satan, 1608, Compendium Maleficarum   Heksen dansen met Demonen, idem

Om de schuld van de beklaagde vast te stellen waren er zowel indirecte als directe aanwijzingen. Indirecte aanwijzingen waren bijvoorbeeld afstamming van eerder veroordeelden of een grimmige blik. Directe aanwijzingen waren een vluchtpoging bij aankomst van de Inquisiteur, stijfheid van ledematen, het niet kunnen huilen, het gedrag in de kerk. Om over te gaan naar marteling om een bekentenis af te dwingen was één enkele directe aanwijzing of meerdere indirecte voldoende. Natuurlijk leidde marteling vrijwel altijd tot een bekentenis en als die eventueel werd herroepen, volgden nieuwe martelingen. Vanaf begin 1500 was één van de belangrijke elementen voor de bewijsvoering het duivelsteken (stigma diabolicum) als teken van een pact met de duivel. Als zodanig gold iedere moedervlek of wrat op de huid, een litteken of schaafwond kon al als bezegeling van dit pact worden opgevat. Ook een plek op het lichaam die niet bloedde of gevoelloos was tegen het in de huid steken van een messing naald was een duidelijk teken.

Soms werd gebruik gemaakt van de waterproef. Een heks zou namelijk van nature licht zijn en op het water blijven drijven. Een van hekserij verdachte vrouw werd daarom in het water geworpen en als ze bleef drijven was bewezen dat ze een heks was. Bleef ze niet drijven dan was de onschuld bewezen, maar dan was het meestal te laat en was ze al verdronken.

Heksen halen een graf leeg, 1608, Comp. Mal.

Heksen koken een kind om vliegzaam te bereiden, idem.

Bij het proces betrokken waren de publieke aanklager, de inquisiteur, de verdediger (een meestal onbetekenende figuur omdat hij bang was zelf te worden beschuldigd als hij veel bezwaren maakte), een jurist die de akte moest opmaken waarin de uitspraak stond, de onderzoeker van het duivelsteken, meestal een hulp van degene die de marteling uitvoerde. Daarnaast werden er adviseurs benoemd zodat het tribunaal uit de inquisiteur plus 16 personen bestond met de burgemeester als voorzitter. Op papier was er dus een verhouding van 16 tegen 1 mogelijk, maar de praktijk was anders. De podestà van Bormio, Foliani, zei over de rechtszittingen waarbij hij voorzitter was geweest: “Ik was bij die processen niet meer dan een paal in een wijngaard”. Vrijwel altijd zwegen de adviseurs want tegenspraak betekende overlopen naar de oppositie met een grote kans zelf aangeklaagd te worden. In Poschiavo probeerden twee adviseurs enkele mensen te waarschuwen dat ze ook beschuldigd werden en gearresteerd zouden worden. Toen dit werd ontdekt werden beide direct opgepakt en binnen 33 dagen veroordeeld tot de dood en werden ze op 26 april 1674 onthoofd. Een grote uitzondering was de Dominicaanse inquisiteur Giordano Bruno. Hij trad uit de orde omdat hij het niet eens was met de vele veroordelingen en geen partij wilde kiezen in de strijd tussen de katholieken en protestanten. Daarop werd hij gearresteerd en gevangen gezet. Na een proces van 8 jaar, dat eindigde in 1600, werd hij veroordeeld tot de brandstapel als ketter. Als hij zijn fouten had erkend had het vonnis omgezet kunnen worden in onthoofding, maar hij weigerde en werd op 17 februari 1600 verbrand.

*Links: satan doopt een mannelijke heks
Rechts: satan geeft het duivelsteken
Beide uit Compendium Maleficarum*

Een proces begon na een beschuldiging en als deze zwaar genoeg was en de beklaagde niet bekende, ging men over tot marteling. Het begon met twintig uur vasten, geheel kaal scheren en de nagels uittrekken. Voor de marteling waren er vele werktuigen die we nu nog in musea kunnen zien. Behalve het uittrekken van ledematen en het steken met naalden, kon men ijswater over de beklaagde gieten en een kaarsvlam onder de voetzolen houden. Sommigen stierven onder de marteling, anderen bekenden nadat ze zowel geestelijk als lichamelijk volledig gebroken waren. Tijdens de marteling werd de beklaagde ook gevraagd namen te noemen van andere heksen en zo volgde vaak het ene proces op het andere. Als de beklaagde schuldig werd bevonden door het kerkelijk tribunaal verwees dit de zaak door naar het wereldlijk tribunaal. Dit confisqueerde alle bezittingen en legde de straf op. De straffen waren in toenemende zwaarte: 1) opsluiting thuis, 2) verbanning met inbeslagname van alle goederen, 3) levenslange gevangenisstraf in de gemeentelijke gevangenis plus confiscatie van goederen, 4) onthoofding en crematie van het lijk, 5) levende verbranding. Laatstgenoemde straf verviel midden 17^e eeuw. Het was niet alleen de katholieke kerk die strijd voerde tegen heksen, de protestanten deden daar niet voor onder. Wel werd de kerkelijke jurisdictie onder de (protestantse) Grigioni in 1525 beëindigd en vastgelegd in artikel 40 van de statuten van het Valtellina. Na de opstand in 1620 (de ‘sacro macello’) in het Valtellina werd van 1634 tot 1639 de Inquisitie hier opnieuw ingevoerd.

Iedere gemeente had wel een speciale plaats voor de terechtstellingen. Een heel bijzondere was de ‘Sasso del rogo’. In opdracht van de inquisiteur Nicolò da Castello werden in het dal van de Adda bij Bagni Nuovi op een grote rots in 1484 twee muren opgericht waartussen de heksen werden verbrand. Op de foto zijn deze nog te zien, maar in 1962 werden ze bij een zware overstroming vernield.

‘Il sasso del rogo’, de stenen bij Bagni Nuovi waar de brandstapels stonden

De kerkelijke rechter voor ketterij en dus ook hekserij was de bisschop van het diocees. Er was echter vaak een groot verschil tussen gebieden waar de bisschop zelf rechtsprak en die waar de Inquisitie dit deed. Zo werd in het diocees Como, waar de Dominicanen actief waren het ene proces na het andere gevoerd, terwijl in het diocees Milaan waar de aartsbisschop rechtsprak alleen in het geheim oordelen tegen heksen werden uitgesproken. Daardoor zien we dat, terwijl aan de westkant van het Comomeer de brandstapels brandden, er aan de oostkant en in het stroomgebied van de Adda wel processen werden gevoerd maar geen veroordelingen tot de vuurdood werden uitgesproken.

Het waren vooral de lagere klassen die werden getroffen door de beschuldigingen van hekserij. De processen zelf werden gevoerd door rechtsgeleerden en priesters. Zo schrijft E. Motta over de Inquisiteurs van Como: “Als we bedenken dat het Bernardino uit Siena was die met een preek in 1427 op het plein van zijn stad een actie begon tegen de heksen die baby’s vermoordden door de zelf voor hun verzorging weg te halen, waardoor er een vreselijke campagne tot stand kwam tussen 1434 en 1447 om alle heksen uit te roeien, dan is het verbazingwekkend dat de cultus voor dezelfde Bernardino nog eeuwen stand hield in de vele kerken van onze dalen”. In 1652 schreef Anna Jon Bich: “als ik een grote beurs met geld gehad zou hebben dan had het me geen moeite gekost me vrij te kopen, want men neemt alleen arme mensen gevangen en

geen rijke”. Hoe waar dit ook is, toch werden er ook wel eens personen met een belangrijke politieke of financiële positie beschuldigd van hekserij. Voor de eerste groep ging het er vaak om hun positie te ondermijnen, bij de tweede groep ging het om het geld, een motief dat eigenlijk altijd aan de orde was. Zo was er een proces tegen Giovanna D’Arco en een door paus Johannes XXII om zich van een bisschop te ontdoen. En Baldassare Pestalozza, hoofd van een van de belangrijkste families in Chiavenna die, na overmaken van 50 florijnen aan de bisschop van Como een bisschoppelijk leen in Samolaco had gekocht. Daarop beschuldigde de Peverelli, een hun vijandelijk gezinde familie in Chiavenna, hen van hekserij. Ze wisten daarbij talrijke medestanders te verwerven. Zo waren er ook wel processen tegen vrouwen die veroordeeld werden tot milde straffen, zoals huisarrest, op voorwaarde dat hun ouders grote borgstellingen betaalden. Altijd ging het bij de processen om geld dat diende om de inquisiteurs en rechters te verrijken en vaak moest de gemeente er voor opdraaien. Als dit een probleem was omdat het geld dat vrij kwam door de in beslagname van de bezittingen van de armen onvoldoende was voor de uitgaven voor het proces, dan bracht men wel meerdere heksen tegelijk op de brandstapel zodat er maar één keer de kosten voor de beul gemaakt werden.

Deze absurde sfeer waarin de processen plaats vonden, werd gevoed door de volkse fantasie die eeuwenlang in legendes doorvertelde hoe heksen in het midden van de week, gezeten op een bezemsteel of geitenbok naar de heksensabbat gingen op plaatsen die in het dal gevaarlijk werden gevonden, waar ze knielden voor de Duivel, het Kruis beledigden, zich overgaven aan orgies, dansen, geslachtelijke gemeenschap met demonen. Aan deze fantasieën, die doorverteld en geloofd werden, refereerden neurotische en hysterische vrouwen bij hun vrijwillige bekentenissen, bezeten geraakt door de cultus voor de Duivel, met dezelfde bijna vleselijke overgave die sommige heiligen inspireerde tot Christus. Onder marteling riepen de arme vrouwen God en de Madonna aan en smeekten om hulp. Intussen liet de Inquisiteur de vele onmogelijke verhalen schriftelijk vastleggen, ook hij doordrenkt van een stompzinnig geloof in de duivelse aanwezigheid of bezeten door de macht en het geld: zo bijvoorbeeld broeder Modesto uit Vicenza, die in 1523 in Sondrio de Inquisitie had geïntroduceerd “vurig beschuldiger met het doel geld te verdienen”, zo ook broeder Antonio uit Casale, inquisiteur in Como in 1515, die in januari van dat jaar volgens een notariële acte door broeder Cherubino de goederen liet verkopen die hij geconfisqueerd had van Caterina uit Nobiallo, verbrand als heks. Ene broeder Carlo schreef op 8 december 1583 aan zijn superieur aartsbisschop Carlo Borromeo een brief waarin hij de dood van de heksen beschreef: “Ik kan niet duidelijk genoeg beschrijven met hoeveel diep gevoelde spijt en openstaande ziel ze de kastijding ondergaan. Nadat ze zijn gefolterd, bekend hebben en de communie hebben ontvangen, protesteren ze om dit alles te ontvangen van de Heer daarboven gezien hun verdorvenheid en bieden ze hun lichaam en ziel aan de Heer. Ze branden omringd door een enorme menigte, vertederd door tranen, terwijl ze luid roepen: Jezus! Diezelfde miserabelen herhalen op de brandstapel, onder het geknetter van de vlammen telkens zijn geheiligde naam en hebben als bewijs de heilige rozenkrans bij zich”. Zo sterk was de suggestie in die tijd!

De meeste processen werden gevoerd tegen arme vrouwen die, onder de marteling volgens de handleiding van broeder Retegno, de meest absurde soorten schuld bekenden. Uit de verslagen blijkt dat de arme dorpelingen vaak onder indirecte suggestie van de Inquisiteur bekenden meegedaan te hebben met de bijeenkomsten in aanwezigheid van de Duivel en zelfs verklaarden ze er door de lucht op een stok of geitenbok heen gevlogen te zijn. Ze wezen ook verschillende ontmoetingsplaatsen aan.

Vrouwen vormden trouwens in heel Europa het merendeel van de vervolgd en zeker bij de terechtgestelden. Schattingen hebben het over een aandeel van 80% vrouwen. Dit had zeker ook te maken met de uitspraken over vrouwen zoals in het boek de Heksenkamer. De schrijvers gebruikten daarin Bijbelteksten om hun afkeer van vrouwen uit te spreken. Ze wezen op de

gevaaren die aan de omgang met vrouwen verbonden waren. De vrouw zou eerder voor duivelse verleidingen bezwijken: heksen waren het, die gemeenschap met de satan hadden!

Vliegende heksen, 1878, Johannes Scherr in Germania

We kunnen ons afvragen waar toch dat verhaal dat heksen zich door de lucht verplaatsen vandaan kwam. Dit verhaal komt echter overeen met eeuwenoude verhalen over nachtelijke reizen van vrouwen onder aanvoering van de Romeinse godin Diana, de godin van de jacht. Diana is dezelfde als de Griekse godin Artemis, de tweelingzuster van Apollo, met wie ze dikwijls tegelijk vereerd werd. Met de komst van het christendom verdween de macht van Diana echter niet. En hoewel priesters in de tiende eeuw bijvoorbeeld, volgelingen van Diana al door de duivel bezeten achtten, beschouwden deze volgelingen zich zelf helemaal niet door de duivel bezeten. Volgens Cohn zagen zij zich zelf als volgelingen van een

bovennatuurlijke godin, die hen begeleidde op hun nachtelijke reizen. Een variant van Diana is in de Germaanse folklore vrouw Holle, die onder meer rondreisde in de twaalf dagen na Kerstmis. Zij zorgde dat de aarde vruchtbaar werd en de oogst goed zou zijn in dat jaar. In Italië brengt de goede heks Befana die op een bezemsteel door de lucht vliegt, op zes januari (de twaalfde dag na Kerstmis) geschenken voor de kinderen. In Sicilië verwachtte de boerenbevolking 's nachts bezoek van de “vrouwen van de nacht” of wel de “meesteressen van het huis”. Speciaal op donderdag kwamen deze goede vrouwen alles controleren. We zien hieruit dat het verhaal over de vliegende heksen niet pas in de late middeleeuwen ontstond maar al veel en veel ouder was. Onder invloed van de kerk begon echter de houding van velen ten opzichte van de Dianacultus te veranderen. De goede vrouwen werden nu demonen, die in menselijke gedaante de aarde bezochten. Dit volksgeloof is uiteindelijk gebruikt door de heksenjagers. Niet langer was er sprake van een schare goede vrouwen, die met de doden konden spreken, maar men beschuldigde hen van de aanbidding van de satan en men schreef ze kannibalistische neigingen toe.

Keren we nu terug naar de heksenjacht in het bisdom Como. We noemden hierboven al dat de van hekserij beschuldigden onder druk ook ontmoetingsplaatsen voor de heksensabbat noemden. Enkele van die ontmoetingsplaatsen zijn nog steeds bekend bij de bevolking. Zo is er vlak onder Sacco in het Valgerola een plek die in het dialect “Puzz di Strii” (=Pozzo delle Streghe of Heksenput) wordt genoemd. In werkelijkheid is het geen put maar een steen met een uitholling waarin meestal regenwater staat en waar volgens de legende de sabbat werd gevierd. De steen ligt wat verborgen tussen de bosjes en het stilstaande water in de steen zou een symbool van het kwaad zijn. Na zes uur 's avonds, als de kerkklok het Ave Maria had geluid moest men deze plaats mijden want het gezegde luidt: “Suna l’Ave Maria, gira la stria” (= als het Ave Maria klinkt gaan de heksen rondtrekken).

Voor de bevolking betekende de heksenjacht dat iedereen zelf ook op ieder moment beschuldigd kon worden. Niemand kon zich veilig voelen en het gevolg was dat velen de bergen invluchtten of zich verstopten, anderen emigreerden. In 1600 telde Bormio 11400 inwoners, in

1681 waren het er 5000 minder. Dit had deels te maken met de voortdurende oorlogshandelingen, deels met de pest maar ook voor een aanzienlijk deel met de heksenvervolgingen. Als de justitie merkte dat iemand was gevlucht, volgde er verbanning en als ze werden gearresteerd werden, werden ze aan de staart van een paard gebonden en door de straten naar de rechtbank gesleept en veroordeeld tot vierendeling. De vier delen werden daarna publiekelijk tentoongesteld. Als de vluchtelingen in de bergen niet van de honger om wilden komen konden ze weinig anders dan zich aansluiten bij een rondtrekkende bende.

In 1630 was er een grote steenlawine van de Sasso di Scianno in het noorden van het Valtellina. De inquisiteur, don Murchi uit Bormio, een priester die door de bisschop tijdelijk was aangesteld omdat er te weinig inquisiteurs waren, werd berucht omdat hij 37 mannen liet oppakken op beschuldiging van hekserij die de lawine tot gevolg gehad zou hebben. Ze bekenden na marteling en werden veroordeeld tot de dood. Twee mannen ontsnapten en werden later in Lecco teruggevonden. De podestà van Lecco weigerde echter ze uit te leveren, waardoor ze in leven bleven.

Hoe kan het toch dat de heksenjacht zo'n grote vlucht nam? Volgens Harris was dit niet uit vrees voor ongehoorzaamheid aan de christelijke geloofsleer, maar uit vrees voor verlies aan macht aan de kant van de kerkelijke autoriteiten en de adel in combinatie met de geldbelustheid van beide. De gewone bevolking kreeg van alles de schuld, de autoriteiten hadden nooit iets fout gedaan. Zij werden nooit beschuldigd van hekserij. Was er sprake van ziekte, een slechte oogst of voedseltekort? Het was de schuld van de buurman, die mensen en dingen kon beheksen. Stierf een derde van de bevolking aan de pest? De ziekte werd veroorzaakt en verbreid door heksen. Volgens de inquisitie waren zij de oorzaak van de crisis in Europa in de late middeleeuwen, deze duivels in mensengedaante.

Hoe sterk het volkse geloof in de magie was, is goed te lezen in het befaamde boek *De Verloofden* van Alessandro Manzoni waar hij een beschrijving geeft van de gebeurtenissen in Milaan tijdens de pestepidemie. Men geloofde dat de pest opzettelijk werd verspreid door zogenaamde 'bestrijkers', mensen die een besmettelijke toverzalf op deuren, deurenkloppers, muren en poorten van openbare gebouwen smeerden. Er werd verteld dat het vergif was samengesteld uit padden, slangen, speeksel en etter van pestlijders en dat in combinatie met betoveringen. Manzoni geeft de volgende beschrijving van een voorval: 'In de kerk van Sint

Antonius wou een oude man van meer dan tachtig jaar, nadat hij een poosje geknield had gebeden, gaan zitten en veegde met zijn mantel eerst het stof van de kerkbank. “Die oude bestrijkt de banken!” riepen uit één mond enige vrouwen die het gebaar hadden gezien. De mensen in de kerk vielen op de oude man aan, grepen hem bij het haar en overlaadden hem met vuistslagen en schoppen. Ze trokken de man naar buiten, en als ze hem niet ombrachten, was het om hem zo halfdood naar de rechters te slepen’.

In de gerechtelijke archieven zijn ook verslagen bewaard van processen in 1526 in Palermo, 1530, 1545 en 1574 in Geneve, 1536 in Casal Monferrato, 1555 in Padua, in 1599 en 1630 in Turijn, waarin ongelukkigen voor het gerecht werden gedaagd en meestal tot gruwelijke folteringen veroordeeld als schuldig aan het verspreiden van de pest met poeders, zalven of met betoveringen of met dat alles tegelijk.

In de loop van de 17^e eeuw begonnen de standpunten over hekserij langzaam te veranderen. Enkele protestanten en katholieken trekken het geloof in de realiteit van de sabbat en het vliegen van heksen in twijfel. De vooruitgang in de medische wetenschap had tot gevolg dat door de duivel bezeten en heksen steeds meer gezien werden als niets meer dan zwaarmoedige mannen en vrouwen die leden aan hallucinaties. Dit betekende niet dat de visie op hekserij van de ene dag op de andere veranderde. Vooral de plattelandsbevolking en die in geïsoleerde bergdorpen bleven nog lang geloven in de hekserij. Echter drong de rationaliteit in de tweede helft van de zeventiende en zeker in de achttiende eeuw overal in Europa door en kreeg de wetenschap een steeds grotere invloed op het denken. En hoewel dit bij de bevolking nog nauwelijks doordrong, trok de wetgevende macht, die gevormd werd door de intellectuelen, bestaande wetten in en verbood de vervolging van dergelijke beoefenaars.

Dit gebrek aan begrip tussen de hogere en lagere sociale klassen bleef tot ver in de twintigste eeuw bestaan. In de 17^e eeuw probeerden de autoriteiten actief het volksgeloof te veranderen en bijgeloof uit te bannen, maar in de achttiende en negentiende eeuw veranderde de hervormingsijver in minachting. De intellectuelen trokken hun neus op voor de in hun ogen belachelijke opvattingen en gebruiken, maar vooral in geïsoleerde gemeenschappen bleven magie en hekserij bestaan.

Volgens Hirst kwam het einde aan de heksenvervolgingen ook door verandering van de gerechtelijke procedures waarbij de rechtbank hogere eisen ging stellen aan bewijs dat moest worden geleverd. Het ging bij de rechters tenslotte niet meer om de vraag of heksen nu wel of niet bestonden maar om het straffen van een misdaad waarvoor geen bewijs geleverd was. Ook kwam de psychiatrie op als wetenschap en verklaarde ze veel met hysterie als verklaring voor afwijkend gedrag. Het kon niet alleen de magie en hekserij op deze wijze verklaren, maar ook de trances en vurigheid van christelijke heiligen en mystici. Interessant is dat de Nederlandse arts Johannes Wier (1515-1588) al van mening was dat heksen mensen waren die geestesziek waren en behandeld moesten worden in plaats van strafrechtelijk vervolgd. Maar de tijd was nog niet rijp voor zulke ideeën.

In de 19^e eeuw komen spiritisme en theosofie op en probeert men geloof in het bovennatuurlijke in overeenstemming te brengen met de nieuwste wetenschappelijke ontwikkelingen. Het geloof in magie en hekserij stierf hier echter zeker niet mee uit. Astrologen, toekomstvoorspellers, heksen, allen bleven goede zaken doen en niet alleen in de ‘lagere klassen’.

6. Heksen in de moderne tijd

Voorstellingen van wat een heks was verdwenen niet; ze bleven tot ver na de tijd waarin ze het meest prominent waren voortbestaan. In de 19^e en 20ste eeuw vond men nog steeds voorwerpen die bedoeld waren om kwade magie mee te bedrijven. Zo werden in 1858 heksenflessen gevuld met doorns, spelden of spijkers en vaak bijgevuld met urine gevonden in een huisje in Engeland, waar ze verstopt waren. Vier jaar eerder was elders een fles gevonden met drie

mensenfiguren waar spelden doorheen waren gestoken, met het teken van Saturnus op de borst. Uit een tekst op de achterkant bleek dat dit vervloekingsfiguren waren vergelijkbaar met de Grieks-Romeinse defixiones. Een ander voorbeeld van kwade magie kwam aan het licht in 1921 toen douanebeambten in Napels bij een vrouw een pakketje vonden met een kalfskop waarin 43 spijkers waren geslagen. Toen dit bekend werd, werd de vrouw onmiddellijk een heks genoemd en door een bange menigte aangevallen. In 1976 nog werd een vrouw voor de rechter beschuldigd van kwade magie tegen een buurman omdat ze hem per post een kippenhart had gestuurd waarin naalden waren gestoken.

Maar het woord heks is qua associaties in de moderne tijd wel enigszins veranderd. Ondanks de stereotype voorstelling van de oude, kwade fee is er ook het beeld van de mooie jonge heks bijgekomen. De combinatie van wellustigheid en het jonge, liefst naakte, vrouwelijke lichaam is feitelijk een erfenis uit de klassieke traditie en het blijft nu bestaan naast die van de christelijke traditie van oude vrouwen die zich uit afgunst of haat richten tegen hun medemensen. Een mengeling van die twee zien we in wat Carole Compton heeft meegemaakt. Dit twintigjarige, Schotse meisje werkte op Elba en werd op 2 augustus 1982 gearresteerd op verdenking van brandstichting en moord. Ze werd feitelijk van hekserij beschuldigd: men beweerde namelijk dat de branden waren veroorzaakt doordat Carole het boze oog had gericht op het gezin waar ze werkte. Een Italiaanse krant zette haar op de voorpagina met 'Strega' in grote letters over de foto heen. Toen ze tenslotte in december voor de rechtbank verscheen, probeerde een oude vrouw de boze geesten uit haar te verdrijven door haar en haar moeder met wijwater te bespatten.

Uit het moderne paganisme (een verzamelnaam voor oude natuurreligies) creëerde Gerald Gardner (1884-1964) in 1954 de 'wicca' (afgeleid van witchcraft) ook wel Moderne Hekserij genoemd. Dit is een neo-heidense natuurreligie. Wicca ziet de hele schepping als heilig. In deze religie wordt niet alleen de God de Vader erkend maar ook de Godin, Moeder Aarde. Wicca is een universele religie, er bestaat niets wat niet goddelijk is. De aanhangers, wiccans genoemd, zijn zowel mannen als voornamelijk vrouwen. Zoals in veel heidense religies het geval is, wordt er in wicca magie beoefend. Heksen geloven dat de menselijke geest de macht heeft om verandering teweeg te brengen op manieren die nog niet door de wetenschap worden begrepen. In hun rituelen, en ter ere van hun goden, leren heksen ook spreken voor genezing en om mensen met problemen te helpen. Magie wordt beoefend volgens een ethische code die leert dat magie alleen mag worden toegepast wanneer het anderen niet schaadt. De wiccans komen acht keer per jaar bij elkaar en vormen een zgn. *coven* of heksenkring.

Sinds de 17^e eeuw werd de term in de Europese folklore gebruikt om er groepen heksen mee aan te duiden. De eerste vermelding met deze betekenis komt van Isobel Gowdie, die in 1662 covens met 13 leden beschreef. Een bekende aanhanger van de theorie van de covens was de Britse antropologe Margaret Murray. In haar invloedrijke studie *The Witch-Cult in Western Europe* (1921) beschreef zij hoe adepten van de Diana-cultus zich reeds organiseerden in covens met 12 heksen en de duivel als hun leider. Het getal 13 verwijst hierbij mogelijk naar Christus en zijn twaalf discipelen. Gardner nam het woord over voor de wicca. De wiccaheksen geloven in reïncarnatie. Na de dood wordt de geest herboren en zal hij degenen ontmoeten met wie hij in vorige levens nauwe persoonlijke banden had. Dit leunt natuurlijk sterk tegen het spiritisme aan.

De wiccans komen bij elkaar op acht jaarfeesten (ook wel sabbats genoemd) waarbij rituelen worden opgevoerd. Vaak beginnen deze met het trekken van de 'Magische cirkel'. Hierbinnen bouwen ze een tempel waarin de zich beschermd voelen voor negatieve krachten van buitenaf en hun ritueel kunnen uitvoeren. De Cirkel wordt ook gezien als een plek waarin de opgewekte krachten zich kunnen bundelen en versterken, omdat zij in de ruimte gevangen blijven tot zij

gericht worden vrijgelaten. Na afloop van het ritueel wordt de Cirkel (en dus de tempel) weer geopend en afgebroken.

Een heksenkring (coven) van de wiccans

Een tweede onderdeel van een ritueel is de "cake-en-wijn"-ceremonie. Hierbij worden door de heksen in de coven voedsel en drank gedeeld. Dit onderdeel van het ritueel is om je weer te gronden, weer met beide benen op de aarde te staan.

De Magische cirkel vinden we ook buiten wicca vaak terug. Zo verscheen er zeer recent een boek *HausMagick, hekserij voor je huis* van de zelfbenoemde heks Erica Feldmann vol spreuken en rituelen waarin ze schrijft: "Mijn favoriete beschermingsritueel is een zoutcirkel rondom het huis strooien. Houd het zout van tevoren vast en laad het met jouw goede intenties. Het houdt geen inbrekers tegen, maar doet je veilig voelen en neemt zorgen weg".

Zowel het spiritisme en de theosofie probeerden het geloof in het bovennatuurlijke in overeenstemming te brengen met de nieuwste wetenschappelijke ontwikkelingen. Het is overduidelijk dat geloof in magie en hekserij dus niet uitstierven. Astrologen, toekomstvoorspellers, wichelroedeloopers, handopleggers, heksen – allen blijven goede zaken doen en niet alleen in de lagere sociale klassen. Daarnaast kennen we in het dagelijks leven vele zaken waarbij we onbewust een beroep doen op het bovennatuurlijke: het getal 13, afkloppen op hout, het hoefijzer boven de deur, de maretak, het klavertje vier enz. enz. Op wikipedia kunnen we zelfs een alfabetische "lijst van bijgeloven" vinden. Veelbetekenend is ook dat we dit aanduiden met de term "bijgeloof" waarmee we de status duidelijk aanduiden als niet-officieel geloof. Vergeleken met de situatie onder de Romeinen is er dus maar weinig veranderd.

Samenvatting en conclusies

Hekserij is vanaf de oudheid tot vandaag een bekend fenomeen zowel in Europa als daarbuiten. Het onderscheid dat kerkelijke en seculiere leiders maakten tussen officiële (witte) en niet-officiële (zwarte) magie leidde door onze hele geschiedenis heen tot strijd en zelfs vreselijke vervolgingen van de aanhangers van de niet-officiële magie. Tot in de dertiende en veertiende eeuw werden heksen gezien als mensen die de magie gebruikten om andere mensen te schaden. Zij vervloekten huizen en lieten oogsten mislukken. In de vijftiende eeuw veranderde de beeldvorming rond de heks en ging niet alleen de kerk maar ook het gewone volk de heksen associëren met de duivel. Zij zouden hun ziel verkopen aan de duivel en in diens opdracht kinderen vermoorden en mensen vervloeken. Ook de sabbat, een bijeenkomst om de duivel te eren, is in de zestiende eeuw ontstaan. Nijssen wijst er op dat een belangrijke factor die tot de heksenvervolgingen in de vijftiende eeuw leidde ook de kerkhervormingen waren. Na het Vierde Lateraans Concilie in 1215 wilde de kerk een strengere leer opleggen aan de gelovigen waarbij alle bijgelovige rituelen en zaken die niet overeenkwamen met de kerkleer werden verboden. Nog een bijkomende verklaring die historici geven voor de toenemende heksenvervolging was het mislukken van oogsten door de kleine ijstijd in de vijftiende eeuw.

Mensen hadden hierdoor minder te eten en hun levensomstandigheden verslechterden. Om dit te verklaren werd een zondebok gezocht en gevonden in het fenomeen hekserij.

De kruistocht van de dominicanen tegen hekserij begon vooral in de Alpen en de Pyreneeën en in dit kader moeten we waarschijnlijk ook de uitermate gruwelijke heksenvervolging in het bisdom Como zien. De uitbreiding in de rest van Europa volgde vooral na de publicaties van het boek de Heksenhamer en de impuls van de reformatie.

Ook nadat het geloof in de sabbat en vliegende heksen in de zeventiende eeuw begon te veranderen, bleef het duivelse heksenbeeld nog lang hangen. Zelfs nu nog worden heksen gezien als voornamelijk oude vrouwen die drankjes brouwen. Wel is er in de huidige tijd een beeld van een mooie, wellustige jonge vrouw bijgekomen. Zoals we zagen is het geloof in magie en hekserij zeker niet uitgestorven en is er zelfs een Moderne Hekserij ontstaan.

Verantwoording

Voor de hoofdstukken 2 en 3 heb ik uitgebreid gebruik gemaakt van het boek *Heksen, De Geschiedenis* van P.G. Maxwell-Stuart, 2007, Uitg. Pearson Education Benelux, Amsterdam. Ook de Nederlandse, Italiaanse en Engelse versies van Wikipedia geven veel informatie over heksen en heksensabbat.

De informatie in hoofdstuk 4 komt in hoofdzaak uit het boek *De Benandanti, Hekserij en vruchtbaarheidsriten in de 16^e en 17^e eeuw* van Carlo Ginzburg, 1986, Uitg. Bert Bakker, Amsterdam. Ik ben veel dank verschuldigd aan Miny van Kranenburg-Meertens, die me attent maakte op dit boek en die me gebruik liet maken van haar scriptie over dit onderwerp, getiteld *Zij gingen voor het graan*, 1988, Eindhoven. Uit deze scriptie heb ik ook de verwijzingen naar de boeken van N. Cohn, *Europe's Inner Demons*, 1975, New York, Basic Books Inc. en J.B. Russell, *Witchcraft in the Middle Ages*, 1972, London, Cornell Univ.Press.

Voor hoofdstuk 5 zijn mijn belangrijkste bronnen het boek *Al tempo delle streghe* van Massimo Bormetti, 1990, Bissone Editore, Sondrio en het artikel *I processi alle streghe: storie comasche di ordinaria follia* van Pietro Pensa in Broletto nr.15, 1989.

Een interessante beschouwing over de oorzaak van het beëindigen van de Europese heksenjacht is ook de doctoraalscriptie van Miny van Kranenburg, *Het einde van de jacht*, 1990, R.U. Utrecht.

Verdere referenties zijn: Margaret Murray, *The Witch-Cult in Western Europe: A Study in Anthropology*, 1921, Oxford, Oxford Univ. Press.,

Gerald Gardner, *Witchcraft Today*, 1954, London, Rider.

Paul Hirst, *Is it rational to reject relativism*, in J. Overing, *Reason and Morality*, pag. 85-104, 1985, London, Tavistock Publications.

H. Kramer, J. Sprenger, *Malleus Maleficarum*, 1486, vertaling 1928, London, The Hogart Press.

Over de invloed van dit boek op het heksenbeeld in de 15^e eeuw publiceerde Debbie Nijssen vrij recent de bachelor scriptie *Dansen met de duivel*, Radboud Universiteit, 2016.

Een overzicht over alles wat heksen wel of niet kunnen doen, is te vinden in Francesco Maria Guazzo, *Compendium Maleficarum*, 1608, Milaan, in vertaling van E. A. Ashwin, 1988, New York, Dover Publ. Uit dit boek heb ik ook verschillende figuren gekopieerd die u bij de tekst van deze Nieuwsbrief ziet afgebeeld.